

Από το σχολικό στον κοινωνικό αποκλεισμό¹

Η ερευνητική αυτή εργασία μας φιλοδοξεί να αναδείξει τις λανθάνουσες όψεις των διεργασιών γένεσης του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα στο σχολείο,

Η κοινωνική όψη του αποκλεισμού

Τι αναπαριστά ο πολύς κόσμος όταν αναφέρεται στην έννοια «αποκλεισμός»; Τι «αναπαριστούν», (δηλαδή τι εννοούν) οι ειδικοί όταν καθιστούν τον αποκλεισμό ή και τις αναπαραστάσεις του, αντικείμενο επιστημονικής προσέγγισης; Πώς θα μπορούσε να ορισθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός (Jodelet, 1989).

Αυτό που θεωρούμε απαραίτητο να επισημάνουμε είναι ότι η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού σχεδόν αντικατέστησε στις σχετικές θεωρητικές συζητήσεις, - από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, από τότε δηλαδή που συνειδητοποιήθηκε η αποδόμηση και η συρρίκνωση του χώρου της εργασίας, την έννοια της ανεργίας, - όχι μόνο ως πιο ευρηματική, αλλ' ως περιεκτική, εκτός των άλλων, και της σειράς των εμφανών κοινωνικών συνεπειών της ανεργίας. «Κατά βάθος το ερώτημα που αφορά τον αποκλεισμό μπορεί να θεωρηθεί ως μέγιστο κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα διότι αποσαφηνίζει και αποκρυσταλλώνει αυτό το σύνθετο σύνολο φαινομένων στο οποίο συσσωρεύονται: ανισότητες, περιθωριοποιήσεις, φτώχεια και απομονώσεις μέσα στον κοινωνικό και γεωγραφικό χώρο» (Kokoreff, 1995: 27).

Αυτή η εννοιολογική μετακίνηση από την ανεργία, ως οικονομικό φαινόμενο, στον αποκλεισμό, ως κοινωνικό, άρχισε ν' αλλάζει και τη μέχρι τη δεκαετία του '80 κυρίαρχη αναπαράσταση κάθετης ιεράρχησης των κοινωνικών ανισοτήτων: οι άνω, οι μεσαίοι, οι κάτω. Αυτοί που έχουν πολλά, λίγα, καθόλου. Οι αστοί, οι μικροαστοί, οι προλετάριοι κ.λ.π.. Οι άνισοι θεώνται πλέον οριζόντια ως οι «εντός» και οι «εκτός», ως οι μετέχοντες στο παιχνίδι και οι εκτός παιχνιδιού, ως οι λειτουργικά συνδεδεμένοι με το κυρίαρχο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, που διασφαλίζει περισσότερο ή λιγότερο τη βιολογική και κυρίως την κοινωνική επιβίωση, και οι αποκεκομμένοι από το «κύκλωμα» παραγωγής και ανταλλαγών, ως οι αποκλεισμένοι, με ένα λόγο ως οι ναυαγοί της κοινωνίας της μισθωτής εργασίας (Touraine, 1991).

Η έννοια του αποκλεισμού υποδηλώνει την ύπαρξη μιας διαχωριστικής γραμμής μεταξύ του κοινωνικού «εντός» και του μη κοινωνικού «εκτός» και δηλώνει τη μη σχέση τους. Η

¹ Η εισήγηση αυτή αποτελεί μέρος άρθρου: Μυλωνάς, Θ & Μάνεσης, Ν. (2002) Ο Κοινωνικός αποκλεισμός αρχίζει από το σχολείο. Στο Πάκος, Θ. (επιμ.) *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Κοινωνία των 2/3 – Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο: 563-578

ανεργία, η φτώχεια, το να έχει κανείς λίγα, ελάχιστα, ή καθόλου, είναι οικονομικό φαινόμενο. Ο αποκλεισμός όμως είναι φαινόμενο κοινωνικό ευρύτερο και βαθύτερο. Έχει και ψυχολογικές διαστάσεις. Αποδιοργανώνει τις εσωτερικές δυνάμεις του ατόμου - προσώπου για αγώνα διεκδίκησης μιας θέσης, όχι μόνον εργασίας, μέσα στην κοινωνία και κατά συνέπεια φθείρει τον ιστό συνοχής της τελευταίας: οι αποκλεισμένες πληθυσμιακές κατηγορίες δεν «επικοινωνούν» πλέον με τους «εντός» και με τα λοιπά δομικά, ή συστατικά, στοιχεία της κοινωνίας στην οποία ανήκαν ή θα έπρεπε να ανήκουν πλήρως (Bouffartique, 1993).

Η Σχολική όψη του αποκλεισμού

Το σχολείο έχει αναλάβει προς διεκπεραίωση, δύο αποστολές:

α) να προετοιμάζει και να παράγει την elite, με τη μετάδοση της επίσημης υψηλής κουλτούρας, και

β) να διαπιστώνει, να διαβαθμίζει και να πιστοποιεί την αδυναμία όσων δεν ανταποκρίνονται στις προδιαγραφές και απαιτήσεις αυτής της κουλτούρας με αποτέλεσμα να τους εγκλωβίζει σε κατευθύνσεις και επίπεδα εκπαίδευσης χαμηλότερης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής αξίας, ή να τους αποκλείει (απορρίπτει), ή να τους ωθεί να αυτό-αποκλείονται (να διακόπτουν τη φοίτηση).

Η σχολική αποτυχία πριν από τη δεκαετία του 1960 δε συνιστούσε στην Ελλάδα, όπως και αλλού, κοινωνικό πρόβλημα. Δε γινόταν μέχρι τότε λόγος γι' αυτήν. Το αντίθετο: προτεινόταν το σχολείο, ιδιαίτερα της μέσης εκπαίδευσης, να γίνει αυστηρότερο και να απορρίπτει περισσότερους για να διασφαλίζει ένα υψηλό επίπεδο των γνώσεων και δεξιοτήτων και γενικότερα της κουλτούρας των υπόλοιπων αποφοίτων του. Κανένας δε συνέδεε τη σχολική αποτυχία και απόρριψη των μαθητών με την κοινωνική προέλευσή τους. Το φαινόμενο της άνισησ επιδόσης αποδιδόταν σε διαφορά φυσικών κλίσεων, βιολογικών διαφορών και ψυχοϊατρικών προβλημάτων (Isambert - Jamati, 1985, Μυλωνάς, 1982).

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης σε Αμερική, Ευρώπη και Ελλάδα αναλύει το φαινόμενο και το αποδίδει από τη μια στις εγγενείς στην κοινωνική προέλευση (κοινωνική τάξη) «μειονεξίες»: οικογενειακή και ατομική ιστορία, είδος και τρόπος συγκρότησης του πολιτιστικού, κοινωνικού και οικονομικού κεφαλαίου που χαρακτηρίζει και το αντίστοιχο ταξικό habitus (Bourdieu, 1979, 1984) και από την άλλη στην πιεστική επί του σχολείου λογική ενός συστήματος παραγωγής, η οποία απαιτεί απ' αυτό την καλλιέργεια ιεραρχημένων εξειδικευμένων γνώσεων και ικανοτήτων και επιβάλλει ορισμένου τύπου σχέσεις κυριαρχίας (Baudelot & Establet, 1971).

Η σχολική αποτυχία, επειδή αφορά τουλάχιστον το 10% του μαθητικού πληθυσμού, καθίσταται σημαντικότατο κοινωνικό πρόβλημα, ιδιαίτερα σε περιόδους αυξημένης ανεργίας, αφού οδηγεί, αργά ή γρήγορα, σε ζώνες εργασιακής αβεβαιότητας, κοινωνικής ευπάθειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι αποκλεισμένοι του εσωτερικού του σχολείου

Είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι η σχολική αποτυχία που σχετίζεται στενά με τον αποκλεισμό, δεν είναι ένα φαινόμενο ποσοτικά και ιστορικά διαπιστούμενο μόνο μετά την έξοδο από το σχολείο όσων είχαν αποτύχει μέσα σε αυτό. Και πριν από την εγκατάλειψη του σχολείου οι «ευπαθείς» μαθητές (σύνδρομο απαγκίστρωσης από τις διαδικασίες μάθησης) παραμένουν για ένα διάστημα, άλλοι μεγαλύτερο και άλλοι μικρότερο, «εντός» του σχολείου. Συνιστούν την κατηγορία των μαθητών σε «εκκρεμότητα» που ή έχουν στρέψει το βλέμμα κατευθείαν προς την έξοδο του σχολείου και την αγορά εργασίας, ή αναμένουν τη διοχέτευση - απόρριψή τους σε «ειδικούς» χώρους πρόσκαιρης και πρόχειρης «στάθμευσης» μέσα στο ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα, μέχρι να εξέλθουν σύντομα και από εκεί με δική τους απόφαση, συνήθως χωρίς αποδεικτικό κάποιας ανταλλακτικής αξίας στην αγορά εργασίας. Αυτοί είναι οι «αποκλεισμένοι του εσωτερικού», όπως πολύ εύστοχα τους χαρακτηρίζουν οι Bourdieu & Champagne (1992).

Η υπόθεσή μας

Οι συχνές παρακολουθήσεις - παρατηρήσεις που κάνουμε, ως ερευνητική ομάδα, της καθημερινής ζωής ορισμένων Δημοτικών σχολείων, για να «καταλάβουμε», όπως υποδεικνύει ο Max Weber με τη θεωρία της Verstehen (1971), το «νόημα» που δίνουν οι δρώντες μέσα σ' αυτά (μαθητές και δάσκαλοι) στις λεκτικές και στις μη λεκτικές τους σχέσεις και ανταλλαγές, στις αλληλοαποδοχές και αλληλοαπορρίψεις, μας προκάλεσαν μια σειρά από ερωτήματα, προβληματισμούς και απόπειρες εξηγήσεων (υποθέσεις) για τις λανθάνουσες εντός του σχολείου διεργασίες παραγωγής του φαινομένου του αποκλεισμού.

Διατυπώσαμε την εξής σχετική υπόθεση:

Η κοινωνική προέλευση των μαθητών προσδιορίζει ως ένα μεγάλο βαθμό όχι μόνο την επίδοσή τους αλλά και τις κοινωνικές τους σχέσεις με τους άλλους μαθητές. Ως

κοινωνικές σχέσεις νοούμε εδώ το πλέγμα των αμοιβαίων ή αναντίστοιχων έλξεων - προτιμήσεων και απωθήσεων - απορρίψεων των μαθητών.

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των άλλων μαθητών με τους οποίους ο μαθητής κάνει παρέα, ή επιθυμεί να κάνει αλλά απωθείται, ή επιθυμούν οι άλλοι αλλά εκείνος απωθεί, συνιστούν δείκτη ενός κοινωνικού παιχνιδιού αποδοχών και αποκλεισμών, πολύ σοβαρού για το κοινωνικό, και όχι μόνον, μέλλον του παιδιού που παίζεται μέσα στο σχολείο αλλά του οποίου οι «βασικοί» κανόνες έχουν ορισθεί έξω απ' αυτό.

Θεωρούμε ότι πρόκειται για μια, μεταξύ άλλων, όψη μη δεδηλωμένη και μη εμφανή αλλά υπαρκτή των διεργασιών του μελλοντικού κοινωνικού αποκλεισμού των μαθητών εκείνων που έχουν δυσκολίες μάθησης και ένταξης στο σχολείο. Και αυτοί οι μαθητές συνήθως προέρχονται από δεδομένες κοινωνικές κατηγορίες ή κοινωνικές τάξεις (Ossowski, 1984).

Μέσα στα «σπλάχνα» του σχολείου λοιπόν κυοφορούνται και αντικειμενικοποιούνται οι πιθανότητες του κοινωνικού αποκλεισμού των παιδιών των κοινωνικά μη ευνοημένων και εκεί μέσα εμφανίζονται πολλά πρόδρομα συμπτώματά του. Ένα απ' αυτά φιλοδοξεί να περιγράψει και να αναδείξει η εμπειρική έρευνα που κάναμε για την επιβεβαίωση ή την αναίρεση της υπόθεσής μας.

Μεθοδολογικά και τεχνικά στοιχεία

Η έρευνά μας πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις.

Στην πρώτη φάση επιλέξαμε 15 Δημοτικά σχολεία της πόλης των Πατρών. Για να διασφαλιστεί η αντιπροσωπευτικότητα πήραμε 6 σχολεία από την κεντρική ζώνη της πόλης και 9 από τη ζώνη της περιφέρειας. Αποφασίσαμε να απευθυνθούμε στους 300 μαθητές της ΣΤ' τάξης αυτών των σχολείων (144 αγόρια και 156 κορίτσια) και στους δασκάλους τους.

Ζητήσαμε από τους μαθητές να μας συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο που αφορούσε δημογραφικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και οικονομικά στοιχεία των ίδιων και των οικογενειών τους.

Απευθυνθήκαμε και στους Δασκάλους τους και ζητήσαμε να μας δώσουν πληροφορίες για την επίδοση και συμπεριφορά του κάθε μαθητή τους, να κάνουν μια πρόβλεψη για την μετέπειτα πορεία τους στο σχολείο και να τους κατατάξουν σε αξιολογική σειρά με βάση την επίδοση αλλά και την προσωπική εκτίμηση - πρόβλεψή τους για το μέλλον του κάθε μαθητή.

Στη δεύτερη φάση δώσαμε πρώτα στους 300 μαθητές ένα σύντομο ερωτηματολόγιο με το οποίο τους ζητούσαμε να απαντήσουν:

α) Με ποιον από τους συμμαθητές ή τις συμμαθήτριές τους θα ήθελαν να διαβάζουν μαζί τα μαθήματα (έγραψαν 3 ονόματα με σειρά προτίμησης)

β) Με ποιον από τους συμμαθητές ή τις συμμαθήτριές τους δε θα ήθελαν να διαβάζουν μαζί τα μαθήματα (έγραψαν 3 ονόματα με σειρά απώθησης)

Μετά από 15 ημέρες και αυτό για να μην υπάρχει έντονη η μνήμη των ονομάτων που σημείωσαν στο πρώτο ερωτηματολόγιο, τους δώσαμε να απαντήσουν σε ένα δεύτερο όμοιο ερωτηματολόγιο που τους ζητούσε όμως να απαντήσουν με ποιους ή ποιες θα ήθελαν ή δε θα ήθελαν να παίζουν μαζί. Ατυχώς σε ορισμένα σχολεία δεν κατέστη δυνατόν να συμπληρωθούν αυτά τα ερωτηματολόγια. Έτσι το δείγμα μας περιορίστηκε σε 206 μαθητές (114 αγόρια και 92 κορίτσια)

Σύσταση τριών Ομάδων

Χωρίσαμε τον πληθυσμό των 206 μαθητών σε 3 ομάδες (κατηγορίες):

Στην Α ομάδα κατατάξαμε τους 62 μαθητές που είχαν βαθμό 10 και πρόβλεψη του δασκάλου ότι θα μπουν στο Πανεπιστήμιο. Η κοινωνική τους προέλευση αποδείχθηκε εκ των υστέρων, όπως είπαμε, πολύ υψηλή.

Στη Β ομάδα τους 81 που είχαν βαθμό 8, 9, 10 και πρόβλεψη ότι θα τελειώσουν το Λύκειο, μερικοί θα συμμετάσχουν και στις Πανελλήνιες, αλλά με μικρές πιθανότητες επιτυχίας. Διαπιστώθηκε ότι προέρχονται οι περισσότεροι από μεσαία κοινωνικά στρώματα. Υπήρχαν μερικοί από υψηλά και ελάχιστοι από χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

Στη Γ ομάδα τους 63 που είχαν βαθμό από 7 και κάτω και πρόβλεψη του δασκάλου ότι θα τελειώσουν μόνο την υποχρεωτική εκπαίδευση (Γυμνάσιο), μερικοί από αυτούς μάλιστα με δυσκολία. Προέρχονται όλοι από οικογένειες με χαμηλό κοινωνικό - επαγγελματικό και πολιτιστικό προφίλ.

Επεξεργασία των δεδομένων

Καταρτίσαμε το κλασσικό σχήμα («σχάρα» με διπλή είσοδο) κοινωνιογράμματος κατά Moreno, όπου καταχωρίσαμε τις απαντήσεις των μαθητών της κάθε τάξης, τις σχετικές με το διάβασμα και σε ένα άλλο όμοιο τις απαντήσεις τους για το παιχνίδι. Κατόπιν εξ' αυτών καταρτίσαμε αντίστοιχα ένα γενικό σχήμα για όλο τον πληθυσμό και στη συνέχεια εκ του γενικού ένα για καθεμιά από τις τρεις ομάδες.

Ευρήματα

Περιοριζόμαστε μόνο στην παράθεση των ποσοτικών στοιχείων. ⁽²⁾

Πίνακας 1

Με ποιους θέλουν και με ποιους δε θέλουν να «διαβάζουν» μαζί οι μαθητές-μαθήτριες

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΙΛΟΓΕΣ	ΑΠΟΡΡΙΨΕΙΣ
A	52%	15%
B	36%	23%
Γ	12%	62%

Πίνακας 1.1

Με ποιους θέλουν να «διαβάζουν» μαζί οι μαθητές- μαθήτριες της κάθε Ομάδας

ΟΜΑΔΕΣ	A	B	Γ
A	59%	50%	49%
B	32%	38%	37%
Γ	9%	12%	14%

Πίνακας 1.2

Με ποιους δε θέλουν να «διαβάζουν» μαζί οι μαθητές- μαθήτριες της κάθε Ομάδας

ΟΜΑΔΕΣ	A	B	Γ
A	8%	17%	17%
B	22%	21%	28%
Γ	70%	62%	55%

Πίνακας 2

Με ποιους θέλουν και με ποιους δε θέλουν να «παίζουν» μαζί οι μαθητές-μαθήτριες

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΙΛΟΓΕΣ	ΑΠΟΡΡΙΨΕΙΣ
A	43% (-9%)	18% (+3%)
B		32% (+8%)
Γ		51% (-11%)

² Η πλήρης ανάλυση και ο αναλυτικός σχολιασμός των ποσοτικών (αριθμητικών) στοιχείων των πινάκων υπάρχουν στο άρθρο.

Πίνακας 2.1

Με ποιους θέλουν να «παίζουν» μαζί οι μαθητές- μαθήτριες της κάθε Ομάδας

ΟΜΑΔΕΣ	Α		Β		Γ	
Α	44%	(-15%)	46%	(-4%)	38%	(-11%)
Β	37%	(+5%)	37%	(-1%)	47%	(+10%)
Γ	19%	(+10%)	17%	(+5%)	15%	(+1%)

Πίνακας 2.2

Με ποιους δε θέλουν να «παίζουν» μαζί οι μαθητές- μαθήτριες της κάθε Ομάδας

ΟΜΑΔΕΣ	Α		Β		Γ	
Α	15%	(+7%)	19%	(+2%)	20%	(+3%)
Β	35%	(+13%)	25%	(+4%)	36%	(+8%)
Γ	50%	(-20%)	56%	(-6%)	44%	(-11%)

Συμπέρασμα

Τί θα έχει συμβεί όταν οι μαθητές της ομάδας Γ θα είναι 30 - 40 χρονών; Με αφετηρία τα ευρήματά μας θα μπορούσαμε να διακινδυνεύσουμε κάποιες «προβολές» στο μέλλον τους. Υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να έχουν τελειώσει μόνο την υποχρεωτική εκπαίδευση. Θα έχουν δημιουργήσει αυξημένες κοινωνικές υποχρεώσεις (το μορφωτικό τους επίπεδο προδικάζει υψηλότερη γεννητικότητα). Δε θα έχουν σταθερή δουλειά. Θα κινούνται στις παρυφές της αγοράς. Θα είναι ευάλωτοι ή θα έχουν ήδη αλωθεί από δυνάμεις - προκλήσεις φυγής από την σκληρή πραγματικότητα και εξόδου από τη νομιμότητα. Θα είναι μέσα και έξω. Οι πιθανότητες γι' αυτούς είναι μεγάλες να βρεθούν «κλεισμένοι» στον κοινωνικά αποκλεισμένο κόσμο τους. Η πρόταση μας λοιπόν ότι «ο κοινωνικός αποκλεισμός αρχίζει από το σχολείο» δε φαίνεται να είναι ένας απλός θεωρητικός μετωρισμός, ή μια απλή εικασία. Είναι δηλωτική μιας πραγματικότητας, η οποία βέβαια χρειάζεται συστηματικότερη διερεύνηση, και προφανώς έγκαιρη και ενεργότερη πολιτική φροντίδα.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Baudelot, C., Establet, R. (1971). *L' école capitaliste en France*. Paris. Maspéro.
 Bouffartique, P. (1993). Société duale? Στο *Les Temps Modernes*, 559, Février.
 Bourdieu, P. (1979). *La distinction*. Paris. Ed. de Minuit.
 Bourdieu, P. (1984) *Questions de Sociologie*. Paris. Ed. de Minuit.

- Bourdieu, P., et Champagne, P. (1992). Les exclus de l'intérieur στο *Actes de la Recherche en sciences sociales*, 91/92: 71-75.
- Isambert - Jamati, V. (1985). Quelques rappels de l' émergence de l' échec scolaire comme «probleme social» dans les milieux pédagogiques français, στο Plaisance E. *Echec scolaire - nouveaux débats nouvelles approches sociologiques*, Paris.
- Jodelet, D. et al.. (1989). *Les représentations sociales*. Paris. PUF.
- Kokoreff, M. (1995). Equivoques d'une construction sociale στη *Revue Éducatives*, 4: 24-27.
- Μάνεσης, Ν. (2010). *Σχολείο και Οικογένεια. Η Καθημερινότητα της Εκπαιδευτικής Πράξης*. Αθήνα: Γκιούρδας Εκδοτική.
- Μυλωνάς, Θ. (1982). *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*. Αθήνα. Γρηγόρης.
- Touraine, A. (1991). Face à l' exclusion στη *Revue Esprit*, Fevrier.
- Weber, Max. (1971) (1^η έκδ. 1922 γερμ.). *Économie et société*. Paris. Plon.